

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИКЛИК ІНКЛЮЗИВНІЙ ОСВІТИ ВІД СУСПІЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

RESPONSIBILITY AS A CHALLENGE TO INCLUSIVE EDUCATION FROM SOCIAL PROBLEMS

Стаття присвячена одному з актуальних питань організації процесу інклюзивного навчання в Україні – вивченню відповідальності як виклику інклюзивній освіті в контексті наявних суспільних проблем. В статті наголошується, що війна залишає багато відголосків, збільшуючи кількість осіб з особливими освітніми потребами, що потребуватимуть додаткової постійної або тимчасової підтримки в освітньому процесі. Соціальної інклюзії потребують військові, що отримали поранення, внутрішньо-переміщені особи, соціально-вразливі категорії населення. Подальшої соціальної інклюзії потребують також діти з особливими освітніми потребами, що закінчують школу. І інклюзивна освіта стає одним з базисів соціальної інклюзії.

Розкривається сутність понять інклюзії, інклюзивної освіти, інклюзивного навчання та особливих освітніх потреб. Висвітлюються джерела правового забезпечення інклюзивної освіти в яких створення інклюзивного освітнього середовища визначено стратегічною ціллю освітньої безбар'єрності.

Виділено відмінності у міжнародному та вітчизняному підходах до особливих освітніх потреб. Наголошується на необхідності розширення розуміння «особливих освітніх потреб» у вітчизняній інклюзивній освіті з врахуванням актуальних суспільних проблем та відображення цього в українському законодавстві.

Основна увага зосереджується на посиленні відповідальності всіх суб'єктів інклюзивного освітнього процесу в умовах війни. Розглянуто зміни, внесені до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти, що створюють додаткове навантаження на педагогів, асистентів вчителів, адміністративний персонал закладів освіти. Висвітлено роботу МОН щодо організаційного врегулювання інклюзивної освіти, зокрема охарактеризовано зміст Методичних рекомендацій щодо організації освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами у 2023/2024 навчальному році. Виділено додаткові сфери відповідальності для працівників закладів середньої освіти.

Розглянуто збільшення відповідальності суб'єктів інклюзивного освітнього процесу (органів державної та місцевої влади, закладів освіти, науково-педагогічного персоналу, студентів, батьків, опікунів та родичів) під час здобуття професійно-технічної та вищої освіти.

Ключові слова: інклюзивна освіта, виклики інклюзивній освіті, відповідальність, відпо-

відальність в інклюзивній освіті, інклюзивне навчання.

The article is devoted to one of the topical issues of organizing the process of inclusive education in Ukraine – the study of responsibility as a challenge to inclusive education in the context of existing social problems. The article emphasizes that the war leaves many echoes, increasing the number of persons with special educational needs who will need additional permanent or temporary support in the educational process. Injured soldiers, internally displaced persons, and socially vulnerable categories of the population need social inclusion. Children with special educational needs who graduate from school also need further social inclusion. And inclusive education becomes one of the bases of social inclusion.

The essence of the concepts of inclusion, inclusive education, inclusive learning and special educational needs is revealed. The sources of legal support for inclusive education are highlighted, in which the creation of an inclusive educational environment is defined as a strategic goal of educational accessibility.

Differences in international and domestic approaches to special educational needs are highlighted. It is emphasized the need to expand the understanding of "special educational needs" in domestic inclusive education, taking into account current social problems and reflecting this in Ukrainian legislation.

The main focus is on strengthening the responsibility of all subjects of the inclusive educational process in the conditions of war. Changes made to the Procedure for organizing inclusive education in institutions of general secondary education, which create an additional burden on teachers, teacher assistants, and administrative staff of educational institutions, were considered. The work of the Ministry of Education and Culture regarding the organizational regulation of inclusive education is highlighted, in particular, the content of the Methodological recommendations on the organization of the educational process of children with special educational needs in the 2023/2024 academic year is characterized. Additional areas of responsibility for employees of secondary education institutions have been identified.

The increase in responsibility of the subjects of the inclusive educational process (state and local authorities, educational institutions, scientific and pedagogical staff, students, parents, guardians and relatives) during the acquisition of vocational and higher education is considered.

Key words: inclusive education, challenges to inclusive education, responsibility, responsibility in inclusive education, inclusive education.

УДК 37.043.2-056.2/.3:005.25]:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/64.1.5>

Хромченкова Н.М.,
канд. пед. наук,
заступник директора
з навчально-виховної роботи
Щасливського ліцею Пристоличної
сільської ради Бориспільського району
Київської області

Постановка проблеми у загальному вигляді. Війна в Україні несе значні загрози для українського суспільства – постійний психологічний стрес від повсякденних новин та суспільно-політичних дій в країні, фізичні або психологічні

травми, втрата рідних, вимушена зміна місця проживання, погіршення соціально-економічного становища, зростання чисельності населення, що належить до соціально-вразливих категорій.

Незважаючи на появу значної кількості нових суспільних проблем, українська система освіти функціонує, забезпечує реалізацію гарантованого державою права на освіту, та продовжує дотримуватися інклюзивної концепції.

Інклюзивне навчання є важливим інструментом включення осіб з особливими освітніми потребами в суспільне життя, тому під час війни та після її закінчення інклюзивна освіта не тільки не втрапить своєї актуальності, але і набуватиме більшого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Джерелами дослідження стали науково-практичні напрацювання вітчизняних вчених з питань інклюзивної освіти, зокрема праці таких авторів, як К. М. Бондар [9], В.А. Гладуш [10], Г.В. Давиденко [1], О.А. Комар [2], Л.І. Миськів [4], В.С. Пісняк [2], Г.М. Тимошко [10]. Як першоджерела правового забезпечення інклюзивної освіти розглядаються Закон України «Про освіту» [7], Постанова КМУ «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти» [6], Розпорядження КМУ «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» [8]. Суттєве практичне значення мають також Методичні рекомендації МОН [3] щодо організації інклюзивної освіти у 2023/2024 навчальному році.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Збереження нації неможливо без забезпечення якісної освіти. Освітній процес в Україні трансформується з урахуванням реалій та загроз, що з'явилися внаслідок повномасштабного російського вторгнення. Інклюзивна освіта, як невід'ємна компонента вітчизняного освітнього процесу, також стикається з додатковими викликами. Війна збільшує кількість осіб, що потребують інклюзивного навчання. Фізичні травми та поранення, психологічні травми, загострення існуючих діагнозів у осіб з інвалідністю – все це жахливі наслідки війни, які українське суспільство долатиме десятиліттями. Така ситуація обумовлює посилення відповідальності всіх суб'єктів освітнього процесу і це може стати суттєвим викликом для інклюзивної освіти.

Мета статті. З огляду на вищезазначене ставимо за мету деталізувати відповідальність, що постає перед суб'єктами освітнього процесу, як додатковий виклик інклюзивній освіті від суспільних проблем сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Сучасний етап розвитку українського суспільства та вибір європейського вектору для України обумовлює формування нових поглядів та підходів до позиції людини у соціумі. Провідною стає концепція інклюзії (від англ. «inclusion» – утримувати, включати, мати місце в своєму складі), що передбачає забезпечення можливості кожній особі «бути рівноправним

учасником суспільного життя, незалежно від наявності тих чи інших індивідуальних особливостей чи відмінностей» [10, с. 28]. Вагомим підґрунтям та базисом інклюзивного суспільства є інклюзивна освіта – «комплексний процес, що передбачає забезпечення рівного доступу до якісної освіти особам з особливими освітніми потребами (ООП) шляхом організації їх навчання... з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності такої категорії людей» [4, с. 223]. Сучасний підхід до інклюзивної освіти передбачає позитивне ставлення до багатоманітності учнів, цінування та врахування відмінностей кожного. Тобто індивідуальні відмінності розглядаються як ресурс, а не як проблема.

У вітчизняному правовому полі використовується термін «інклюзивне навчання», який п. 12 ст. 1 Закону України «Про освіту» визначається як «система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективному залученні та включенні до освітнього процесу всіх його учасників» [7]. Для забезпечення інклюзивної освіти створюється інклюзивне освітнє середовище – «сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [7].

На законодавчому рівні створення інклюзивного освітнього середовища визначено в якості однією зі стратегічних цілей напрямку «Освітня безбар'єрність» Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [8]. Цільовим індикатором досягнення стратегічної цілі визначено затвердження та реалізацію Національної стратегії розвитку інклюзивної освіти на 2023-2030 роки (далі – Стратегія). Проєкт Стратегії вже розроблено МОН, у червні 2023 року він пройшов громадські обговорення та чекає подальшого розгляду Кабінетом Міністрів України.

Законом України «Про освіту» категорія «особа з особливими освітніми потребами» визначається як «особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [7]. Міжнародне законодавство містить широкий підхід до особливих освітніх потреб, пов'язуючи їх не тільки з особливостями здоров'я, але й зі статевими, расовими, культурними, національними чи іншими відмінностями. Натомість українська система освіти до початку повномасштабного вторгнення особливі освітні потреби асоціювала переважно з порушеннями психофізичного розвитку та з інвалідністю.

Із врахуванням воєнних реалій, та перспектив розвитку освіти після української перемоги, важливим є розширення розуміння «особливих освітніх

потреб» у вітчизняній інклюзивній освіті. Погоджуючись з позицією Г.В. Давиденко [1, с. 118], до категорій осіб з ООП, які потребують інклюзивної освіти, відносяться здобувачі освіти з інвалідністю (в тому числі постраждали внаслідок бойових дій); особи, які належать до соціально-вразливих категорій населення; внутрішньо переміщені особи; біженці та мігранти; представники етнічних та релігійних меншин; інші особи з особливими освітніми потребами. І це має відобразитися в українському законодавстві.

Наголосимо, що у проєкті Стратегії [5] вже враховуються актуальні суспільні проблеми, які постали перед Україною внаслідок повномасштабного вторгнення. Зокрема, метою Стратегії передбачено «удосконалення існуючої моделі інклюзивного навчання та врахування потреб широкого кола осіб, зокрема осіб з особливими освітніми потребами, внутрішньо переміщених осіб, осіб, які належать до вразливих категорій населення, осіб, з числа внутрішньо переміщених; біженців; представників національних меншин; обдарованих осіб тощо» [5].

Інклюзивна освіта стосується всіх суб'єктів освітнього процесу: учнів з особливими освітніми потребами та інших учнів, їх батьків, соціальних та професійних груп, педагогічного та адміністративного персоналу закладів освіти, інших адміністративних інституцій, органів місцевого самоврядування та державної влади, інститутів громадянського суспільства. Для забезпечення якісної інклюзивної освіти кожен з виділених суб'єктів має свій спектр відповідальності, визначений законодавством або суспільно-моральними нормами.

Воєнні дії призводять до посилення відповідальності всіх суб'єктів інклюзивного освітнього процесу, проте особливу роль несуть безпосередньо освітяни. Зокрема, після повномасштабного вторгнення до Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти [6], внесено ряд змін:

- встановлено можливість застосування дистанційно-очної (змішаної) форми здобуття освіти;
- на період дії воєнного стану скасовано граничну кількість учнів з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах;
- визначено можливість проведення засідань команди психолого-педагогічного супроводу в режимі он-лайн та/або у змішаному очно-дистанційному форматі;
- визначено можливість формування тимчасових інклюзивних міжкласних груп на період воєнного стану;
- розширено перелік фахівців, що можуть проводити психолого-педагогічні та корекційно-розвиткові заняття для учнів з особливими освітніми потребами – додано фахівців

інклюзивно-ресурсних центрів, в тому числі тих, що були змушені змінити місце проживання або роботи внаслідок російської збройної агресії.

Зазначені зміни створюють додаткове навантаження на педагогів, асистентів вчителів, адміністративний персонал закладів освіти. Зі збільшенням навантаження зростає і сфера відповідальності.

Для практичного використання в роботі закладів освіти МОН розроблено Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами у 2023/2024 навчальному році (далі – Рекомендації), представлені у Листі МОН від 31.08.2023 р. № 1/13094-23. В Рекомендаціях [3] наголошується, що, з одного боку, має враховуватися «безпекова ситуація в кожній конкретній адміністративно-територіальній одиниці, що залежить від багатьох факторів (створення максимально безпечних умов для перебування в закладі освіти учнів, педагогів та працівників, в т. ч. наявності безпечного укриття, можливостей фонду захисних споруд, наближеність закладів освіти до лінії фронту тощо)» [3]. З іншого – «забезпечуватися право дітей з особливими освітніми потребами на безперервне здобуття освіти незалежно від місця їх перебування, а також надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг» [3]. Дотримання такого балансу створює додаткову відповідальність для працівників місцевих управлінь (відділів) освіти та адміністративно-педагогічного персоналу закладів освіти.

На керівників закладів освіти покладено персональну відповідальність за організацію безпечних умов під час освітнього процесу в закладі освіти, що на практиці в умовах війни вимагає дотримання додаткових інструктивно-методичних матеріалів, які представлені у листі МОН від 26.07.2022 № 1/8462-22 [3].

Педагоги мають звертати увагу на попередження вторинної психологічної травми у дітей, що також посилює їх відповідальність в інклюзивній освіті. На допомогу педагогічним працівникам МОН розроблено методичні рекомендації «Безпечне освітнє середовище: Надання індивідуальної підтримки учням з особливими освітніми потребами під час підготовки до реагування на надзвичайні ситуації», є серія вебінарів «Територія безпеки: психологічна підтримка дітей з особливими освітніми потребами у закладах освіти під час повітряної тривоги» [3].

Для дітей з особливими освітніми потребами, що вимушено змінили місце проживання, передбачається надання корекційно-розвиткових та психолого-педагогічних послуг на базі закладів освіти. Додаткове фінансування для забезпечення інклюзивного навчання має йти в повному обсязі і забезпечуватися з державного або з місцевого

бюджету. Необхідність виділення фінансування створює додаткову відповідальність для органів державної влади та місцевого самоврядування, а відповідальність за пошук персоналу для забезпечення корекційно-розвиткових та психолого-педагогічних послуг покладено на керівництво закладів освіти.

Освітнє середовище не обмежується закладами середньої освіти. Суттєва увага також має приділятися забезпеченню інклюзивного навчання під час здобуття професійно-технічної та вищої освіти. В контексті навчання дорослих, доцільно виділити наступні виклики інклюзивній освіті, пов'язані із наявними проблемами в українському суспільстві:

1. Посилення відповідальності органів державної та місцевої влади:

- нормативно-правове, економічне та методичне забезпечення інклюзивної освіти;
- контроль створення безбар'єрного середовища та архітектурної доступності громадських місць, транспорту, тощо;
- інформаційна підтримка осіб з ООП щодо можливостей інклюзивного навчання;
- допомога громадським організаціям, що опікуються питаннями освіти осіб з ООП.

2. Посилення відповідальності з боку закладів освіти:

- створення безбар'єрного середовища та архітектурної доступності приміщень у закладах освіти;
- забезпечення достатньої кількості навчальних та методичних матеріалів для студентів з ООП;
- вдосконалення компетенцій викладачів щодо специфіки викладання для студентів із ООП різних категорій;
- розробка індивідуальних програм навчання та адаптація навчального процесу без втрати якості навчальної програми (студенти з ООП мають стати фахівцями та бути конкурентоспроможними на ринку праці);
- забезпечення психологічної підтримки для викладачів та студентів в разі виникнення проблем психологічного характеру під час спілкування та оцінювання студентів з ООП.

3. Посилення відповідальності з боку науково-педагогічного персоналу:

- позитивне ставлення та розуміння важливості інклюзивної освіти для сучасного українського суспільства;
- прагнення отримати необхідні компетенції для забезпечення якісного навчання осіб з особливими освітніми потребами;
- створення сприятливого емоційно-психологічного клімату та постійний зворотний зв'язок, організація гнучкого та доступного процесу навчання, спрямованого на академічний успіх усіх здобувачів освіти [2];

– розуміння важливості збереження власного ресурсу та психологічного здоров'я, запобігання «вигоранню» під час роботи з інклюзивними учнями та студентами, прийняття участі в психологічних тренінгах та супервізіях для збереження власного психологічного здоров'я.

4. Посилення відповідальності з боку студентів:

- практична робота студентських організацій та реалізація студентських ініціатив, щодо інклюзії студентів з ООП у різноманітні спортивні та культурно-мистецькі заходи закладів освіти [9, с. 76];
- створення сприятливого емоційно-психологічного клімату, доброзичливе ставлення до осіб з ООП;
- добровільна пропозиція асистувати студентам з ООП під час освітнього процесу.

4. Посилення відповідальності з боку батьків, опікунів та родичів:

- емпатія та підтримка осіб з ООП в їх бажанні навчатися в будь-якому віці;
- готовність звертатися за психологічною підтримкою та організувати психологічну підтримку для людей з ООП. Така психологічна підтримка особливо важлива для тих дітей та дорослих, хто отримав фізичні або психологічні травми внаслідок війни, і не може самостійно оцінити необхідність звернення до психолога.

Висновки. Проведене дослідження свідчить, що навіть після повномасштабного російського вторгнення, Україна продовжує забезпечувати інклюзивне навчання для осіб з особливими освітніми потребами та сприяє подальшому розвитку інклюзивної освіти.

Під час війни посилюється відповідальність всіх суб'єктів освітнього процесу, проте особливе навантаження в процесі інклюзивного навчання йде на педагогів, асистентів вчителів, адміністративний персонал закладів освіти. Наразі, для вчителів розроблена значна кількість методичних матеріалів, інструментаріїв, чітких алгоритмів реагування, якщо виникає потреба у кризовій підтримці дітей з особливими освітніми потребами. Проте, щоб учителі мали сили на таке навантаження, має бути створена система психологічної підтримки педагогів та проведена додаткова підготовка для роботи з дітьми, що отримали психологічні травми.

Відповідальність освітян та українського суспільства може вирішити багато проблем з інклюзивною освітою. Саме фахівці, що мають досвід роботи з особами з особливими освітніми потребами, можуть виконати поставлені перед ними проблемні завдання та реалізувати освітні виклики в інклюзивному просторі. Заклади освіти України намагаються створити спеціальні умови для осіб з ООП для подальшої соціалізації. Розвиток соціальних навичок надає можливість особі бути

разом з однолітками, відчувати життя, приносити користь суспільству.

Для українського соціуму важливим є формування загального почуття відповідальності за включення осіб з особливими освітніми потребами у суспільне життя. Коли кожен громадянин має розуміти важливість врахування особливих потреб в освіті, позитивно ставитися до багатоманітності і сприяти усуненню бар'єрів (фізичних, інформаційних, інституційних), негативного та упередженого ставлення.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Давиденко Г.В. Цифрова інклюзія та доступність: соціальна діджиталізація: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 240 с.
2. Комар О.А., Пісняк В.С. Актуальні питання інклюзивної освіти: основні вектори. Академічні візії. 2023. № 17. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/248/212> (дата звернення 13.10.2023)
3. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу дітей з особливими освітніми потребами у 2023/2024 навчальному році : Лист МОН від 31.08.2023 р. № 1/13094-23. URL: https://rada.info/upload/users_files/42262340/7b6003c6f449eebcd41ede7f64ee789a.pdf (дата звернення 12.10.2023)
4. Миськів Л.І. До проблеми визначення поняття «інклюзивна освіта». *Адміністративне право і процес*. 2020. № 2. С. 220-224.
5. Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на 2023-2030 роки (проект). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennya/2023/06/13/NO-projekt.Nats.strat.rozv.inklyuzyvnavch.2023-2030-13.06.2023.docx> (дата звернення 12.10.2023)
6. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 р. № 957. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/957-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.10.2023)
7. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n1235> (дата звернення 03.10.2023)
8. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дата звернення 04.10.2023)
9. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / Упорядник К. М. Бондар [2-ге вид., доп.]. Кривий ріг: Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м.Кривий Ріг», 2019. 170с.
10. Тимошко Г. М., Гладуш В. А. Розвиток комунікативної компетентності педагогів в умовах інклюзивного освітнього середовища : монографія Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2023. 192 с.